

توسعه اقتصادی و برنامه ریزی

(رشته حسابداری و مدیریت)

دکتر یگانه موسوی جهرمی

سرشناسه	:	موسوی جهرمی، یگانه، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدید آور	:	توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی (رشته حسابداری و مدیریت) / یگانه موسوی جهرمی.
وضعیت ویراست	:	ویراست ۲.
مشخصات نشر	:	تهران: دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	:	بیست و یک، ۳۷۷ص.
فروست	:	دانشگاه پیام نور؛ ۱۹۷۳. گروه اقتصاد: ۲۶ / ۱
شابک	:	978 - 964 - 14 - 0018 - 9
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا.
موضوع	:	سیاست اقتصادی - آموزش برنامه‌ای.
موضوع	:	اقتصاد توسعه - آموزش برنامه‌ای.
موضوع	:	کشورهای در حال رشد - سیاست اقتصادی - آموزش برنامه‌ای.
ناشر	:	دانشگاه پیام نور
رده یکنگ	:	۱۳۹۲ ۹۸۷/۵/م ۸۸۸۸۸۸
رده بندی	:	۳۳۸/۹
شماره کتابشناسی	:	۲۳۰۹۹۲۶

توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی

مؤلف: دکتر یگانه موسوی جهرمی

ویراستار علمی: دکتر عبدالعلی موسوی

تهیه و تولید: مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

شمارگان: ۶۰۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول (تجدید نظر شده) تیر ۱۳۹۳

شابک: ۹ - ۰۰۱۸ - ۱۴ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 14 - 0018 - 9

فروش این کتاب فقط از طریق نمایندگی‌های دانشگاه پیام نور مجاز می‌باشد و فروش

آن در سایر مراکز فروش کتاب موجب تعقیب قانونی فروشنده خواهد گردید

(کلیه حقوق نشر اعم از چاپی، الکترونیکی، تصویری، صوتی و اینترنتی برای دانشگاه پیام نور محفوظ است)

قیمت: ۱۰۰۰۰۰ ریال

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب درسی دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می شود.

کتاب درسی مداه دانشجوی علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل های سبب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گردها علمی و آموزشی، به چاپ می رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش ویرانی جدید چاپ می شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان به استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می دهند.

کتاب های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می شوند و یا در کتابخانه قرار می گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب کتاب

یازده
هفده
بیست

پیشگفتار
راهنمای مطالعه
نکاتی در شیوه‌های منسوب ریس

فصل اول. رشد اقتصادی

- ۱ هدف کلی
- ۱ هدف‌های رفتاری
- ۱-۱ مقدمه
- ۲ ۲-۱ تعریف رشد اقتصادی
- ۳ ۳-۱ فرایند رشد اقتصادی و عوامل مؤثر بر آن
- ۸ ۴-۱ فواید و هزینه‌های رشد اقتصادی
- ۱۰ ۵-۱ رشد اقتصادی و دولت
- ۱۴ ۶-۱ رشد مدرن اقتصادی کوزنتس
- ۱۷ خلاصه فصل اول
- ۱۹ خودآزمایی فصل اول

فصل دوم. توسعه اقتصادی

- ۲۱ هدف کلی
- ۲۱ هدف‌های رفتاری
- ۲۲ ۱-۲ مقدمه
- ۲۳ ۲-۲ فرایند تاریخی توسعه در کشورهای توسعه‌یافته
- ۲۵ ۳-۲ تعریف و مفهوم توسعه اقتصادی
- ۲۸ ۴-۲ تقسیم‌بندی جوامع براساس سطح توسعه آن‌ها
- ۲۹ ۵-۲ شاخص‌های توسعه اقتصادی
- ۳۵ ۶-۲ موانع توسعه در کشورهای کمتر توسعه‌یافته
- ۴۲ ۷-۲ ویژگی‌های مهم توسعه اقتصادی
- ۴۵ ۸-۲ سیاست‌های توسعه اقتصادی
- ۴۶ ۹-۲ توسعه پایدار

۵۰	خلاصه فصل دوم
۵۲	خودآزمایی فصل دوم
۵۵	فصل سوم. نظریه‌های توسعه اقتصادی
۵۵	هدف کلی
۵۵	هدف‌های رفتاری
۵۶	۱-۳ مقدمه
۵۷	۲-۳ نظریه آدام اسمیت
۶۲	۳-۳ تئوری ریکاردو
۷۲	۴-۳ تئوری مالتوس
۸۵	۵-۳ تئوری مارکس
۹۴	۶-۳ تئوری شومپتر
۹۸	۷-۳ تئوری لونیس
۱۰۳	۸-۳ تئوری روستو
۱۰۹	۹-۳ تئوری پروتال
۱۱۳	خلاصه فصل سوم
۱۲۰	خودآزمایی فصل سوم
۱۲۵	فصل چهارم. استراتژی‌های توسعه اقتصادی
۱۲۵	هدف کلی
۱۲۵	هدف‌های رفتاری
۱۲۷	۱-۴ مقدمه
۱۲۸	۲-۴ رشد متوازن و نامتوازن
۱۴۳	۳-۴ استراتژی‌های عملی
۱۵۷	خلاصه فصل چهارم
۱۶۱	خودآزمایی فصل چهارم
۱۶۵	فصل پنجم. الگوهای رشد اقتصادی
۱۶۵	هدف کلی
۱۶۵	هدف‌های رفتاری
۱۶۶	۱-۵ مقدمه
۱۶۷	۲-۵ مفاهیم کاربردی مدل‌های رشد
۱۶۹	۳-۵ مدل رشد هارود-دومار
۱۷۴	۴-۵ مدل‌های رشد نئوکلاسیک
۱۸۱	خلاصه فصل پنجم
۱۸۳	خودآزمایی فصل پنجم
۱۸۷	فصل ششم
۱۸۷	هدف کلی
۱۸۷	هدف‌های رفتاری
۱۸۸	۱-۶ مقدمه
۱۹۲	۲-۶ نقش آموزش و پرورش در رشد و توسعه اقتصادی
۱۹۴	۳-۶ انواع آموزش و پرورش

۲۰۱	۶-۴ وضعیت آموزش و پرورش در کشورهای در حال توسعه
۲۰۷	۶-۵ اقتصاد آموزش محور
۲۰۸	۶-۶ جایگاه دانش در نظریه های توسعه اقتصادی
۲۱۱	۶-۷ اقتصاد دانش محور
۲۱۶	خلاصه فصل ششم
۲۱۷	خودآزمایی فصل ششم

فصل هفتم. تکنولوژی و توسعه اقتصادی

۲۱۹	هدف کلی
۲۱۹	هدف های رفتاری
۲۲۰	۱-۷ مقدمه
۲۲۱	۲-۷ علم، دانش و تکنولوژی
۲۲۵	۳-۷ فرآیند توسعه (چرخه عمر) تکنولوژی
۲۲۶	۴-۷ اجزاء تکنولوژی
۲۲۷	۵-۷ مفهوم تکنولوژی در اقتصاد
۲۳۰	۶-۷ آثار تجزیهات تکنولوژی
۲۳۲	۷-۷ تکنولوژی و توسعه اقتصادی
۲۳۴	۸-۷ انتقال تکنولوژی و روش های آن
۲۴۰	خلاصه فصل هفتم
۲۴۳	خودآزمایی فصل هفتم

فصل هشتم. توزیع درآمد و توسعه اقتصادی

۲۴۵	هدف کلی
۲۴۵	هدف های رفتاری
۲۴۵	۱-۸ مقدمه
۲۴۶	۲-۸ رابطه رشد و توسعه اقتصادی با توزیع درآمد
۲۴۸	۳-۸ عوامل مؤثر بر نابرابری در توزیع درآمد
۲۵۴	۴-۸ نقش دولت در توزیع درآمد
۲۵۵	۵-۸ نظریه توزیع در مکتب اقتصادی اسلام
۲۵۶	۶-۸ توزیع درآمد از دیدگاه تئوری
۲۵۸	۷-۸ شاخص های اندازه گیری توزیع درآمد
۲۵۹	خلاصه فصل هشتم
۲۶۳	خودآزمایی فصل هشتم
۲۶۵	

فصل نهم. برنامه ریزی اقتصادی

۲۶۹	هدف کلی
۲۶۹	هدف های رفتاری
۲۷۰	۱-۹ مقدمه
۲۷۲	۲-۹ تعریف برنامه ریزی اقتصادی
۲۷۵	۳-۹ تاریخچه برنامه ریزی اقتصادی
۲۸۰	۴-۹ ویژگی های برنامه ریزی اقتصادی
۲۸۲	۵-۹ شرایط لازم برای کسب موفقیت برنامه ریزی اقتصادی
۲۸۸	۶-۹ انواع برنامه ریزی اقتصادی

۲۹۹	۷-۹ برنامه‌ریزی توسعه
۳۰۵	۸-۹ برنامه‌های توسعه در ایران
۳۱۱	خلاصه فصل نهم
۳۱۴	خودآزمایی فصل نهم
۳۱۷	فصل دهم. تجربه توسعه اقتصادی کشورهای جنوب شرق آسیا
۳۱۷	هدف کلی
۳۱۷	هدف‌های رفتاری
۳۱۸	۱-۱۰ مقدمه
۳۲۰	۲-۱۰ توسعه اقتصادی چین
۳۲۷	۳-۱۰ توسعه اقتصادی کره جنوبی
۳۳۸	۴-۱۰ توسعه اقتصادی تایوان
۳۴۸	۵-۱۰ توسعه اقتصادی مالزی
۳۵۶	خلاصه فصل دهم
۳۶۱	خودآزمایی فصل دهم
۳۶۵	پاسخ‌نامه
۳۶۷	فهرست منابع
۳۷۳	فهرست راهنما

تقدیم به همسرم،

که همواره یار و یاور است.

با سپاس بیکران از خدای تعالی که بار دیگر توفیق تجدیدنظر اجمالی کتاب پیش رو (از جمله معرفی برنامه آموزشی ایران در بخش برنامه ریزی) را فراهم آورده است، فرصت را مغتنم شمرده از محبت دکتر عبدالعلی منصف، ویراستار علمی کتاب، و دکتر حسن صادقی، مدیر کل محترم دفتر تولید کتب و محتوای آموزشی دانشگاه، به جهت همکاری در چاپ ویراست سوم کتاب حاضر سپاسگزاری می‌شود. همچنین، از خانم‌ها نرگس خاکی و مهناز صابری به جهت همکاری بی‌دریغشان در زمینه بازخوانی ویراست سوم کتاب، و اکرم میرانی کرشنکی محترم دفتر تدوین، تولید کتب و محتوای آموزشی دانشگاه که عهده‌دار زحمات اداری و فنی، تشکر می‌شود.

یگانه رحمتی
تألیف و تدوین

پیشگفتار

از زمان استقلال علم اقتصاد در سایر علوم، در سال ۱۷۷۶ (زمان انتشار کتاب ثروت ملل آدام اسمیت)، پیشگامان این علم در پی رچوب عقاید و نظرات خود به مقوله رشد و توسعه اقتصادی عنایت داشته‌اند. اما ضامن این رشد و توسعه اقتصادی، دربارۀ عوامل مؤثر بر آن بهار نظر و بحث کرده‌اند. لیکن، علم اقتصاد توسعه به‌عنوان شاخه‌ای تخصصی و مجزا از علم اقتصاد پس از پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵ میلادی) مطرح شد. اقتصاددانان مختلف در این حوزه در قالب مطالعات علمی و تجربی گوناگون، تئوری‌ها و نظریات متعددی ارائه کرده‌اند.

به‌طور کلی، عنوان می‌شود شکل‌گیری تفکر اقتصادی توسعه حاصل توجه سیاستمداران، احزاب و افکار عمومی به همراه یک استدلال و توجیه علمی است که در قالب سه پدیده زیر بیان می‌شود:

نخست، انقلاب اکتبر روسیه که در سال ۱۹۱۷ میلادی شروع شد و در دهه‌های ۳۰، ۴۰ و ۵۰ قرن بیستم میلادی در دوران استالین ادامه یافت. در آن دوران در اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی (سابق) سیاست صنعتی شدن سریع با نفوذ کامل دولت و با هزینه‌های اجتماعی - انسانی زیاد و بدون انعکاس این هزینه‌ها در افکار عمومی اجرا شد. این سیاست بدون توجه به هزینه‌ها و پیامدهای آن مورد توجه کشورهای در حال توسعه قرار گرفت.

دوم، پیدایش تفکر دخالت دولت در امور اقتصادی که منشأ آن انقلاب کینز و موفقیت راهبردی آن در حل بحران دهه ۱۹۳۰ (م) بود. این تفکر نیز دارای پشتوانه و توجیهات علمی بود.

سوم، پس از خاتمه جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵م)، از یکسو کشورهای درگیر جنگ با ویرانی‌ها و نابسامانی‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی روبه‌رو بودند. آن‌ها برای جبران فرصت‌های از دست‌رفته و خسارت‌های وارده به ارائه نظرات، چاره‌اندیشی و اقدامات مؤثر پرداختند. از سوی دیگر، بسیاری از کشورهای مستعمره و نیمه‌مستعمره آمریکای لاتین با پیدایش نهضت‌های استقلال‌طلبانه در گوشه و کنار جهان و تأسیس سازمان ملل متحد (۱۹۴۵م)، به استقلال دست یافتند. این کشورها، با وجود دستیابی به استقلال، با پدیده عقب‌ماندگی مواجه شده بودند. لذا برای یافتن علل عقب‌ماندگی و کاهش فاصله و اختلاف با کشورهای توسعه‌یافته تلاش کردند.

دولت در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ (م) نقش فعالی در اقتصاد داشت. اما طرفداران این نقش دولت، به‌دلیل ناکامی‌های سیاست‌های اقتصادی آن، مانند سیاست صنعتی شدن مبتنی بر جانشینی واردات، با اقدامات شدیدی روبه‌رو شدند. در نتیجه از دهه ۱۹۶۰ (م) دیدگاه کاهش نقش دولت در اقتصاد و توسعه اقتصادی کشورها مطرح شد. رویارویی اقتصاد بسیاری از کشورهای ویژه کشورهای پیشرفته، با معضل تورم رکودی در دهه ۱۹۷۰ (م)، به دلیل افزایش شدید قیمت جهانی نفت، موجب دامن زدن به رواج این دیدگاه گردید.

همچنین، تا دهه ۱۹۷۰ (م) تمرکز نظریه‌ها و سیاست‌های اقتصادی بر رشد شتابان بدون عنایت خاص و بعضاً بی‌توجهی به مقوله عدالت اجتماعی بود. دهه ۱۹۷۰ (م) سرآغازی برای تجدید نظر اساسی در رویکردهای علمی به توسعه و بعد کمی آن یعنی رشد اقتصادی بود. در نتیجه از دهه ۱۹۸۰ (م) تاکنون بر مواردی مانند: لزوم تغییر عوامل غیر کمی (نگرش افراد جامعه، فرهنگ، سازمان‌ها، نهادها)، توجه به نقش نیروی کار در قالب سرمایه انسانی، برقراری عدالت اجتماعی و عدالت بین نسل‌ها همگام با رشد، توجه به نقش فن‌آوری و دانش، در فرآیند توسعه اقتصادی تأکید شده است.

به هر حال، مقوله رشد و توسعه اقتصادی همچنان، برای هر دو گروه کشورهای توسعه‌یافته و نیافته، بنابر دلایل متفاوت، از اهمیت و جذابیت خاصی برخوردار است. کشورهای توسعه‌یافته بر اساس پویایی نهادینه شده در نظام علمی، تکنولوژی و تولیدی و ماهیت نوسانی اقتصادشان (رویارویی با دوره‌های رونق و رکود)، در پی تداوم رشد و توسعه و بعضاً حفظ نرخ رشد اقتصادی خود می‌باشند. حال آن‌که کشورهای توسعه‌نیافته برای مهیا نمودن شرایط، زمینه‌ها و زیرساخت‌های لازم برای رشد و توسعه اقتصادی و دستیابی به سطح مناسبی از توسعه‌یافتگی در پی یافتن راه‌حل(های) کارساز می‌باشند. به همین جهت سعی شده است در کتاب حاضر، به‌عنوان منبع درس "اقتصاد توسعه" از دروس اصلی دوره کارشناسی رشته اقتصاد (با گرایش‌های مختلف) می‌باشد، علاوه بر نظر داشتن سرفصل مصوب درس، به مباحث‌هایی از این حوزه پرداخته شود که به دست علمی دانشجویان در رابطه با مفاهیم و اصطلاحات پایه‌ای و کلیدی کمک نماید. همچنین، تلاش شده آنان با نظریه‌ها و موضوعات مطرح و بنیادی در این زمینه، در طیفی از دیدگاه آدام اسمیت، به‌عنوان پدر علم اقتصاد، تا دیدگاه‌های جدید آشنا شوند.

از آن‌جاکه در دوره کارشناسی رشته‌های مدیریت و حسابداری درس پایه‌ای به نام "توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی" ارائه می‌گردد کتاب پیش‌رو می‌تواند، با حذف برخی فصول (مانند فصل پنجم) و یا بخش‌هایی از آن‌ها به‌عنوان منبع این درس نیز معرفی و استفاده شود.

این کتاب مشتمل بر ده فصل به شرح زیر تدوین گردیده است:

در اغلب موارد دو واژه «رشد»^۱ و «توسعه»^۲ به‌صورت مترادف به‌کار برده می‌شود. در کتاب‌های اقتصاددانان اولیه هر کجا واژه رشد (Growth) آمد بلافاصله واژه توسعه (Development) هم آمده است. در واقع در تفکر آن‌ها نمی‌شد به گونه‌ای که می‌تواند در بلندمدت رشد ایجاد شود اما توسعه به وجود نیاید. در این مورد آرتور لوئیس می‌نویسد (Artur, Lewis, 1955)

«اغلب اقتصاددانان در تجزیه و تحلیل روند تغییرات اقتصادی به واژه رشد اتکا

1. Growth
2. Development

می‌کنند و تنها گاهی از مواقع برای تنوع، از کلمات پیشرفت^۱ و توسعه بهره می‌برند. لوئیس، این دو کلمه را مترادف به کار برده است. اما این دو واژه علی‌رغم شباهت ظاهری، مفاهیم جداگانه‌ای دارند و بسیاری از اقتصاددانان در عمل بین این دو واژه تمایز قائل می‌شوند. از این رو، در دو فصل اول و دوم، به‌طور جداگانه و به‌ترتیب، درباره رشد و توسعه اقتصادی و مطالب مطرح در خصوص هر یک بحث شده است. در فصول سوم الی پنجم، به ترتیب، برخی از نظریه‌های توسعه اقتصادی و روش‌های دستیابی به آن، در دو قالب نظری و تجربی، و الگوهای رشد اقتصادی شرح شده است. با مطالعه این فصول شناختی از عوامل مؤثر بر رشد و توسعه اقتصادی و چگونگی دستیابی به آن، از منظر اقتصاددانان مختلف، حاصل می‌شود.

از این فصل به‌ویژه از دهه ۱۹۸۰ میلادی) به بعد، بر اساس:

- طرح دیدگاهی مبتنی بر تأکید بر نقش برخی از عوامل مؤثر بر رشد و توسعه اقتصادی، مانند: و. انسانی، پیشرفت فنی و دانش؛
 - تجربه کشورهای یک لاتین در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ (م)، آسیای جنوب شرقی و آسیای شرقی در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ (م)، تجربه چین در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ (م) و تجربه هند در ۱۹۶۰ (م)؛
 - مد نظر قرار گرفتن انتقال از اقتصاد متمرکز به اقتصاد آموزش‌محور، اقتصاد دیجیتال، اقتصاد اطلاعات و اقتصاد دانش‌محور، توسط کشورهای جهان؛
- قالب طرح نظریه‌ها تغییر کرد. از این رو، نظر پردازان مباحث خود را بعضاً در چارچوب مطالب مربوط به عامل (عوامل) مؤثر بر رشد و توسعه اقتصادی و یا در چارچوب مدل‌های رشد ارائه کرده‌اند. از این رو، در فصول ششم و هفتم، به ترتیب، درباره آموزش و پرورش، دانش و توسعه اقتصادی، فناوری و توسعه اقتصادی بحث شده است. هم‌چنین، در این فصول مطالبی برای ایجاد شناخت بیشتر در مورد آموزش و پرورش، دانش و تکنولوژی ارائه شده است.

یکی از مهم‌ترین اهداف توسعه اقتصادی گسترش رفاه عمومی است. این رفاه در سایه عدالت اجتماعی حاصل می‌شود و توزیع درآمد عمده‌ترین بازوی تحقق عدالت اجتماعی است. بدین‌سان اندیشه‌ای نو در قلمرو توسعه اقتصادی به وجود آمد.

اندیشه‌ای که تکیه بر توسعه، با توجه به عدالت اجتماعی دارد. بنابراین، در فصل هشتم نظریه‌ها و مطالب مربوط به توزیع درآمد و توسعه اقتصادی ارائه شده است.

در چند دهه گذشته، برنامه‌ریزی اقتصادی به‌عنوان ابزار سیاستی مؤثر برای توسعه اقتصادی - اجتماعی کشورهای در حال توسعه پذیرفته شده و رواج یافته است. هر چند که "برنامه‌ریزی اقتصادی" به‌عنوان درس اختصاصی اجباری در دوره کارشناسی رشته اقتصاد نظری ارائه می‌شود اما در آن درس به روش‌ها و مدل‌های برنامه‌ریزی اقتصادی پرداخته می‌شود. حال آن‌که در کتاب حاضر با هدف آشنایی کلی با برنامه‌ریزی اقتصادی و اختصاص فصل نهم به این مهم، درباره تاریخچه، انواع و ویژگی‌های برنامه‌ریزی اقتصادی و شرایط لازم برای کسب موفقیت در آن، و سابقه فرآیند برنامه‌ریزی توسعه بحث شده است. همچنین، در این فصل برنامه‌های توسعه ایران معرفی شده است.

از توسعه اقتصادی کشورهای جنوب شرق آسیا به‌عنوان معجزه سیاست‌ها و استراتژی‌های توسعه نام برده می‌شود. بر این اساس، در فصل دهم، با انتخاب چهار کشور، چین، کره جنوبی، تایوان و هنگ‌کنگ، بررسی برنامه‌ها، سیاست‌ها و استراتژی‌های اقتصادی آن‌ها، تجربه کشورهای جنوب شرق آسیا در توسعه اقتصادی تشریح شده است.

با توجه به اهمیت و گستردگی موضوع "توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی" تردیدی نیست که موضوعات دیگری نیز وجود دارد که می‌تواند در گسترش دانش، قدرت درک و تجزیه و تحلیل مسائل مربوط به رشد و توسعه اقتصادی، دانشجویان مؤثر باشد اما چنین هدفی در چارچوب یک کتاب و یک درس (سه واحدی) نمی‌تواند نیازمند مطالعه بیشتر و مراجعه به منابع دیگر در این حوزه است. بنابراین، در انتهای کتاب به‌منظور آشنایی دانشجویان با منابع بیشتر و استفاده از آن‌ها، فهرست برخی از منابع مأخذ که در تألیف کتاب نیز از آن‌ها بهره‌برداری شده، معرفی گردیده است.